

DOI:10.26104/NNTIK.2022.54.27.044

Тайирова Н.М., Зулуюев Б.Б., Тайиров М.М.

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК-БАТЫШ АЙМАГЫНА
ОРУС ОКУМУШТУУСУ А.П. ФЕДЧЕНКОНУН САЯКАТЫ ЖАНА АЛ ЧӨЛКӨМГӨ
ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ЖАНА БАШТАПКЫ КЕСИПТИК ОКУУ
ЖАЙЛАРЫНЫН АЧЫЛЫШЫ (XIX кылымдын 2-жарымы - XX кылымдын 1-жарымы)**

Тайирова Н.М., Зулуюев Б.Б., Тайиров М.М.

**ПУТЕШЕСТВИЕ РУССКОГО УЧЕНОГО А.П. ФЕДЧЕНКО В ЮГО-ЗАПАДНЫЙ
РЕГИОН КЫРГЫЗСТАНА И ОТКРЫТИЕ РУССКО-ТУЗЕМСКИХ
ШКОЛ И НАЧАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ
(вторая половина XIX века – первая половина XX века)**

N. Taiirova, B. Zuluev, M. Taiirov

**TRAVEL OF THE RUSSIAN SCIENTIST A.P. FEDCHENKO
TO THE SOUTH-WESTERN REGION OF KYRGYZSTAN AND THE OPENING
OF RUSSIAN-TUZEM SCHOOLS, PRIMARY PROFESSIONAL SCHOOL
(second half of the XIXth - first half of the XXth century)**

УДК: 947.1:2(575.2)

Орус падышачылыгы XIX кылымдын экинчи жарымынан Түркстан крайын уюштургандан кийин крайдын жана Кокон хандыгы ээлик кылган жерлердин, жаратылышын, географиясын, кыртышын, сууларын, тоолорун, мөңгүлөрүн жана ал жерлерде жашаган калктын тилин, маданияттын, жашоо формасын, чарбачылыгын атайын изилдөө үчүн экспедицияларды уюштурган. Андай экспедициялардын бири 1871-жылы орус окумуштуусу, саякатчы А.П. Федченко тарабынан Кыргызстандын түштүк-батыш аймагына жасалган. Ал Кудаяр хандын уруксаты жана колдоосу менен азыркы Баткен областынын көп бөлүгүн, анын ичинен Исфайрам-Сай чөлкөмүн терең изилдеп, жыйынтыгын өзүнүн күндөлүгүнө жазып калтырган. Мындай экспедициялардын негизги максаты колонизациялоо саясатына багытталгандыгы орус падышачылыгынын 1917-жылга чейин эле Меликсуудагы вольфрам кенин иштеткендигинен көрүнүп турат. Жергиликтүү калк менен келген орус тилдүү элдердин бири-бирин жакшы түшүнүшүп, ынтымакта жашашып орус падышачылыгынын саясатын колдоо зарылдыгы келип чыккан. Ошол себептен орус падышачылыгы жергиликтүү калктын балдарына орус тилин, орусия тарыхын, географиясын, ал эми орус тилдүү балдарга жергиликтүүлөрдүн тилин, ислам динин окуу үчүн орус-тузем мектептерин шаарларга жана чоң кыштактарга уюштурган. Кыргызстанда биринчи жолу мындай мектептер 1887-жылы Ошто жана Токмокто ачылган. Ал эми Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында кеңеш дооруна чейин Сүлүктүдө орус-тузем мектеби, ал эми Кызыл-Кыяда 1913-жылы баштапкы кесиптик окуу жайы иштей баштаган. Исфайрам-Сай чөлкөмүнүн зирек жаштарынын бири Жолдош уулу Ажибай Пумдагы Абдыкайым эшендин медресесин аяктагандан кийин Казакстандын Түркстан шаарындагы орус-тузем мектебине кирип, 1928-жылы ийгиликтүү бүтүрүп келгенден кийин өз чөлкөмүнүн биринчи мугалими болуп эмгектенген б.а. «Дүйшөн агайы» болгон. Макалада Түркстан крайында уюштурулган орус-тузем мектептеринин педагогикалык системасы жана алардын диний мектеп, медреселерден болгон айырмачылыгы каралды.

Негизги сөздөр: Түркстан крайы, саякатчы Федченко, жергиликтүү калк, орус тилдүү эл, диний мектептер, орус-тузем мектеби, окуу жай, педагогикалык система.

После образования Туркестанского края во второй половине XIX века Российская империя организовала специальную экспедицию по территориям края и Кокандского ханства для изучения природы, географии, почвы, реки, горы, ледников региона, а также языка, культуры и образа жизни местных жителей. Одной из таких экспедиций провел в 1871 году русский ученый, путешественник А.П. Федченко юго-западный регион Кыргызстана. С разрешением и при поддержке Кудаяр хана он подробно изучил большую часть нынешней Баткенской области, в том числе Исфайрам-Сайский регион, свои результаты исследования записал и оставил в дневнике. Основной целью таких экспедиций была политика направленной колонизации региона. К таким примером можно отнести возращение добычи вольфрама в месторождении Меликсуу до 1917 года. В то время возникла необходимость дружного проживания переселенных русскоязычных народов с местными жителями. По этой причине организовали русско-туземские школы в городах и больших селах для обучения местных детей русскому языку, русской истории и географии, а русскоязычным детям – местному языку, исламской религии. Первые такие школы в Кыргызстане были открыты в 1887 году в Оше и Токмаке. В юго-западном регионе Кыргызстана до советского времени была организована русско-туземская школа в Сулюкте, а в Кызыл-Кие 1913 году начало работать начальное профессиональное учебное заведение. Один из активных представителей молодежи Исфайрам-Сайского региона Жолдош уулу Ажибай после успешного завершения в медресе Абдыкайым эшена поступил русско-туземскую школу в Казакстанском городе Туркестан. Он 1928 году окончил и начал работать учителем в своем Исфайрам-Сайском регионе и стал «Дүйшөн агайем». В статье рассматривается педагогическая система русско-туземских школ организованном в Туркестанском крае и их отличия от религиозных школ и медресе.

Ключевые слова: Туркестанский край, путешественник Федченко, местное население, русскоязычный народ, религиозные школы, русско-туземская школа, учебное заведение, педагогическая система.

After the formation of the Turkestan region in the second half of the 19th century, the Russian Empire organized a special expedition through the territories of the region and the Kokand Khanate to study the nature, geography, soil of the region, rivers, mountains,

glaciers, as well as the language, culture and lifestyle of local residents. One of these expeditions was conducted in 1871 by the russian scientist-traveler A.P. Fedchenko to the south-west of Kyrgyzstan. With the permission and support of Kudayar Khan, he studied in detail most of the Batken oblast, including the Isfairam-Sai region, wrote down his results and left them in a diary. The main goal of such expeditions was the policy of directed colonization of the region. Such an example is the revival of tungsten mining at the Meliksuu deposits until 1917. At that time, the need arose for amicable residence of the resettled russian-speaking peoples with local residents. For this reason, russian-tuzem schools were organized in cities and large villages to teach local children the russian language, russian history and geography, and russian-speaking children the local language, islamic religions and hadiths. The first such schools in Kyrgyzstan were opened in 1887 in Osh and Tokmak. In the south-western part of Kyrgyzstan before the Soviet times there was a russian-tuzem school in Sulyukta, and in 1913 the primary professional school in Kyzyl-Kie began to work. One of the smart and capable representatives of the youth of the Isfairam-Sai region, Zholdoshuulu Azhibaya, who studied at the madrasah with Abdykaiymeshen, then entered the russian-tuzem school in the Kazakhstan city of Turkestan. He successfully graduated in 1928 and worked as a teacher in his Isfairam-Sai region and became «Duishon agayem». The article considers the pedagogical system of the russian-tuzem schools organized by the Turkestan valley and their distinctions from the spiritual schools and madrasahs.

Key words: Turkestan valley, traveler Fedchenko, local population, russian-speaking people, mountains, soil, primary religiously school, russian-tuzem school, primary professional school, pedagogical system.

XIX кылымдын 2-жарымынан - XX кылымдын 30-жылдарына чейинки мезгилде Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы калк көп отурукташкан айыл кыштактарда баштапкы диний мектептер менен медреселер уюштурулуп, анда жаштар окуй башташкан.

Мурунку изилдөөлөрүбүздө Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында агартуучулук иштерди жүргүзүшкөн эшендер менен молдолорго [1], уюштурулган баштапкы диний мектептерге, анда окутулган Бйык Куран, хадистердин тарбиялык маанисине [2] жана атагы алыска угулган Абдыкайым эшендин, Ак эшендин медреселерине [3] токтолгонбуз.

Орус падышачылыгынын Орто Азияны басып алып Түркистан крайын уюштургандан кийин орустар көп көчүп келишип отурукташы менен аларды окутуу жана жергиликтүүлөр менен жуурулушуп жашоосу үчүн жергиликтүү калктын тилин, салт-санаасын, динин келген орустарга жана жергиликтүүлөргө орус тилин, маданияттын, тарыхын, географиясын үйрөтүү муктаждыгы келип чыккан. Ошондуктан орус падышачылыгы Түркистан крайыны, анын ичинен Фергана өрөөнүнүн калкынын этнографиясыны, жеринин флорасыны, фаунасыны, географиясыны, жер кыртышыны изилдөө үчүн атайын экспедицияларды жүргүзүүгө жана шаарлар менен чоң кыштактарга орус-тузем мектептерин уюштурууга чечим кабыл алган.

Бул макала Исфайрам-Сай чөлкөмү аркылуу болгон А.П. Федченконун экспедициясынын аткарган иштерине жана орус-тузем мектептеринин уюштуруу себептерине жана алардын жергиликтүү калктын сабаттуулугун ачуудагы ордуна жана маанисине арналды.

Орус падышачылыгынын тапшырмасы боюнча орус илимдер академиясынын илимпоздору Түркистанды ар тараптуу изилдөөгө алышкан. Орустун зоологу жана саякатчысы Н.А. Северцев (1827-1886 ж.ж.) «Дүйнөнүн чатыры» деп аталган Памир тоолорун изилдөөнү баштаган. Орус географы П.П. Семенов-Тяньшанский (1827-1914ж.ж.) Теңир-Тоонун (Тянь-Шань) тоо кыркаларын изилдеп, мөңгүлөр жана илгерки жанар тоолор тууралуу көптөгөн ачылыштарды жасаган. А.П. Федченко (1844-1873-жж.) Фергана өрөөнүн, Алай, Зерафшан тоолорун терең изилдеген.

А.П. Федченко өзүнүн Алай, Памир тоолорун изилдөөсүн жүргүзгөнгө чейин Улуу жибек жолунун бир бөлүгү болгон Исфайрам-Сай өрөөнү менен жол жүрүп Кароол айлына (Бекетке) 1871-жылдын саратан мезгилинде (июль айында) келип бир нече күн туруп андан ары Дароот-Коргонго кетишкен деп 1968-жылы 105 жаштагы Жамал энебизден укканбыз. А.П. Федченко келген мезгилде Жамал эне эсине кирип калган жаш секелек кыз болгон.

Алексей Павлович Федченко - орус окмуштуусу, биолог, географ, саякатчы, Орто Азияны изилдөөчү. Ал 1844-ж. 19-февралында Орусиянын Иркутск шаарында туулган жана М.В. Ломоносов атындагы Москва мамлекеттик университетин бүтүргөн. 1873-жылы 31-августа Альп тоолорунун эң бийик чокусу болгон Монбуланда дүйнөдөн өткөн.

Жамал эненин айтуусу боюнча А.П. Федченконун экспедициялык тобу 7-8 адамдан турган, топтун ичинде бир орус аял да болгон. Орустарды көргөн кыргыздар таңыркашып, чачы түстүү болгон аялды алардын «азыткысы» экен дешип оздөрүн жашырууга аракет кылышкан. А.П. Федченконун экспедициялык тобу эл бийлери менен тилмеч аркылуу сүйлөшүп жерибиздин флорасы, фаунасы, географиясы, жер кыртышы жана элибиздин этнографиясы боюнча көптөгөн материалды жазып алышкан. Анткени А.П. Федченконун колунда Кокон ханынын чөлкөмүбүздүн миңбашчыларына (жергиликтүү бийликтин башчыларына) берген иршады (буйругу, чечими) болгон дешчү. Анда ар бир миңбашы А.П. Федченконун экспедициялык тобуна шарт түзүп, алардын муктаждыктарын аткарып андан ары узатып коёсунар деп жазылган экен дешип, азырда аксакалдарыбыз айтышат.

А.П. Федченконун жасаган эмгеги үчүн анын экспедициялык тобу токтоп турган жердеги, биз окуган, Майдан мектебине 1962-жылы анын аты ыйгарылган жана 1990-жылга чейин Федченко атындагы орто мектеп деп аталган (азыр Федченко мектебинин эски имаратарында Кадамжай районунун №48 М.Тайиروف атындагы орто мектеп жайгашкан). Ошондой эле Тоолуу Бадахшан аймагындагы Памир тоосунун эң чоң мөңгүсүнө да Федченконун аты берилген.

Ошентип орус падышачылыгынын алдыңкы изилдөөчүлөрү Түркистандын, анын ичинен Фергана өрөөнүнүн маданий мурастарын, этнографиясын, жаратылышын, жер кыртышын изилдеп белгилүү деңгээлде өздөрүнүн илимий милдеттерин аткарышкан. Көбүн эсе орус падышачылыгы бул изилдөөлөрдүн жыйынтыгын колонизациялоого багытталган максат үчүн пайдаланышкан. Анын мисалы катары А.П. Федченконун экспедициялык тобу Исфайрам-Сай чөлкөмүнүн жаратылышын, жер кыртышын изилдөөдө биздин ата-бабаларыбыз, бул чөлкөмгө көчүп келгенге чейинки кең-байлыктар казылып алынган жерлердин кыртыштарын изилдешип, үлгүлөрүн алып кетишкен деп аксакалдар айтышчу эле. Жыйынтыгында ыңкылапка (октябрь революциясына) чейин эле орус падышачылыгы Сурма-Таштын Меликсуусундагы вольфрам кенин 1-дүйнөлүк согуштун туткундарынын (Австралиялык, Германиялык, Эстониялык ж.б.) күчүн пайдаланып иштетишкен.

Тарыхий булактарда дагы А.П. Федченконун азыркы Кыргызстандын түштүк-батыш аймагына 1871-жылдын жайында келгендиги жазылат. Ошол кезде Кокон хандыгындагы коомдук-саясий абал тынч эмес болгондуктан «Жарым-Паша» Түркистан генерал-губернатору К.П. Кауфмандын Кудаяр ханга атайын каттын алып келген. Ал катта:

«Жогорку даражалуу хан! ... Мен сизге өзүмө караштуу окумуштуу Федченко мырзаны жөнөтөмүн, саякаттын максаты тынчтык мүнөздө жана эң пайдалуу: ал Кудай тарабынан жаралган жана адамдарга пайда алып келүүчү өсүмдүктөр жана тирүү жандыктар дүйнөсүн изилдейт. ... Сиздин уруксат берүүнүзгө ишенүү менен Федченко мырзага төмөнкү жерлерди изилдөөнү тапшырдым:

1. Кокондон Исфанага, андан ары Варух аркылуу Зеравшан тоолоруна;
2. Вадиль жана Үч-Коргон, андан ара Каратегин ашуусуна;
3. Ош жана анын түштүк тарабындагы Кокон ээлигиндеги тоолорго;
4. Терек-Давань ашуусу жана андан ары кайсы бир ашуу аркылуу Арпа өрөөнүнө» [4].

Кудаяр хан окумуштууну ак көңүлдүүлүк менен кабыл алып, парча халат жаап, инайатнаме-грамота

жазып берген. Анда «Маргилян, Андижан, Шаарихан, Араван жана Булак-Башы аймактарынын, Ош, Үч-Коргон, Чимион, Сох, Исфара, Чарку, Варух шаарларынын башкаруучуларына, аминдерине, саркерлерине жана башка жетекчилерине, жогорку даражадагы буйрук берилет: бир аялзаты менен алты орус адамы үй-бүлө кызматчылары менен бирге тоолуу өлкөнү буйрук боюнча көргөнү барышат, ар бир аймакта, ар бир жерде аларды мейман катары кабыл алышсын, аларга көчмөндөрдөн, сарттардан эч ким тийишпесин, жогоруда аталган орустар өздөрүнүн саякатын тынч жана көңүлдүү өткөрүшсүн, буйрук каршылыксыз аткарылууга тийиш. Сейид Муххамед Кудаярхан» [4] деп жазылган.

А.П. Федченконун экспедициялык тобу 1871-жылы Исфара, Чарку аркылуу Варухка келип, андан ары Зеравшан тоолорундагы муздукка чейин барышкан. 27-июнь күнү Сохко карай жол жүрүшүп Кык айылы жана Каракол аркылуу Кара-Булакка келишкен. Окумуштуу жана саякатчы А.П.Федченко Кара-Булактан Сохко барган, анда Дара капчыгайы аркылуу Каратегинге кетүүчү жолго абдан кызыккан. Жол баштоочулар бул жолдун өтө кыйын, татаал экендигин түшүндүрүшүп Шахимардан тарапка карай жолун улантышкан. Андан ары Вадиль аркылуу Үч-Коргонго келишип Исфайрам-Сай чөлкөмүн изилдөөгө киришип Даарот-Коргонго карай өрлөй башташкан. А.П. Федченконун экспедициялык тобу өздөрү болгон жерлердин жаратылышы, өсүмдүктөр дүйнөсү, дарыялары, тоолору, мөңгүлөрү, ошондой эле ал жерде жашаган элдердин мал-чарбалыгы, дыйканчылыгы, кыргыздардын көчмөнчүлүк турмуш менен алектенгендиги жөнүндөгү илимий жыйынтыктарын окумуштуу А.П. Федченко өзүнүн күндөлүгүнө («Түркистанга саякат» [4]) жазып калтырган.

Ушундай экспедиция менен катар орус падышачылыгынын интеллекттери тарабынан Түркистанда китепканалар, музейлер жана ар кандай илимий коомдор уюштурулган. 1867-жылдан баштап Ташкентте Түркистан крайынын климаттык өзгөчөлүктөрүн изилдеген метеорологиялык станциясы, китепканасы, орус географиялык коому, Азия илимий коому иштей баштаган [5]. Ушундай илимий иш-аракеттер менен бирге орус падышачылыгы агартуучулук иштерди да жүргүзүп келди. XIX кылымдын II жарымынан баштап Түркистанга көчүп келген орустардын балдарын окутуу көйгөйү жаралган. Ошол мезгилде орус балдарына милдеттүү баштапкы билим берүү талабы коюлган болчу. Орустар жергиликтүү элдин балдарын да окутушуп алардын сабатсыздыгы жоюлат деп эсептешкен, анткени жергиликтүү калктын көбү диний мектептерде жана медреселерде окуй алышкан эмес. Ушул өксүктү орус мектептери жоёт деп ишенишкен.

Ал үчүн мугалимдер керек болгон. Мындай зарылдыктан улам Түркистан крайынын борбору Ташкент шаарында 1876-ж. крайдын окуу жайлары боюнча башкармалык түзүлгөн. 1879-ж. баштап 4 жылдык билим берүүчү мугалимдер семинариясы иштей баштаган. Ушул семинарияда окугандарга жергиликтүү элдин тилин, салтын билүүсү милдеттендирилген [6].

Ошол мезгилде Түркистанга көчүп келген орус дыйкандары, жумушчулары, офицерлери, ж.б. үчүн жалпы жана кесиптик окуу жайлары балдар жана кыздар үчүн өз алдынча ачыла баштаган. Мисалы: Ташкентте, Верныйда (Алматада), Ашхабадта, Самаркандта, Маргаланда ж.б. шаарларда.

Бул окуу жайлар орус келгиндери үчүн ачылганы менен убакыт өткөн сайын жергиликтүү элдин балдарында окута башташкан. Анын себеби Түркистандагы орус-тузем мектептеринин ачылышы болгон.

Эки маанидеги кош сөздөн турган түшүнүктүн биринчи сөзү «орус»-Орусиядан Түркистан крайына көчүрүлүп келген славян улуттундагы калктар, экинчи сөз «тузем» дин мааниси жергиликтүү калк, же болбосо «карангы», «артта калган», «жапайы» дегенге жакын болгон. Жалпылап айтканда келген орустар менен жергиликтүү калктын балдары бирге окуган мектептер ушундайча аталган. Мындай мектептерди Түркистан крайы ачкан жана жарым-жартылай каржылаган, ал эми калган каржы маселесин колунда бар кишилер көтөргөн.

Мындай мектептерди ачунун негизги себептери төмөнкүлөрдөн көрүнүп турат:

- Түркистан крайында иштеп турган диний окуу жайларынын элге болгон таасиринен чочугандык жана аларга альтернативдик билим берүү мекемесин уюштурууга болгон аракет;

- Орус жана жергиликтүү элдин тилдерин бирдей билген адистерге болгон муктаждык;

- Түркистан крайынын аймагындагы ислам дининин таасирин начарлатуу менен, анын ордуна христиан динин жайылтуу үчүн жергиликтүү калктын балдарына билим берүүнү туура деп эсептегендик;

- Жергиликтүү элдер менен мамилени, карым катнашты жогорулатуу үчүн алардын балдарына билим берүүнү туура көргөндүк ж.б:

Орус-тузем мектептеринин эң биринчи көңүл бурганы - орус тилин үйрөтүү болгон. Балдарга мындай мектептерде сабактар орус тилинде окутулган, алар орусча сүйлөшүп, орус маданиятын, тарыхын, адабиятын, үйрөнүшкөн, орус этикасын, эстетикасын карманышкан.

Түркистан крайындагы биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылы Ташкент шаарында жеке адамдын үйүндө ачылган. Бул мектепте эки гана класс бири орус, экинчиси «тузем» класс болгон. Орус балдарга

биринчи класста орус тили, жазуу, окуу, эсеп сабактары кирген, «туземдерге» болсо өзбек тилине орусчадан которулган Орусиянын тарыхы, географиясы, орус тили жана ислам дини боюнча Ыйык Куран менен хадистерди окушкан.

Орус-тузем мектептеринин окуу мөөнөтү 4 жыл болгон, кээ бир жерлерде даярдоо класстары да иштеген. Бул мектептерде 7 ден 17 жашка чейинки уландар билим алышса, кийинчирээк кыздар үчүн эки жылдык жана кечки мектептер ачылган. Негизи сабактарды орус мугалимдер окутушкан, туземдерге араб тилини жана диний билимдерди мударистер, молдолор, атинчалар беришкен. Бир күндө алгачкы эки саат орус тилинде өтүлсө (окуу, жазуу) калган эки сааты жергиликтүүлөрдүн тилинде жүргөн б.а. бул мектептерде кош тилдүүлүктө өзгөчө көңүл бурулган.

Түркистан крайында 1901-жылы 45, 1905-жылы 82, 1912-жылы 89 орус- тузем мектептери иштеп турушкан. Ал эми Кыргыз жеринде 1887-жылы Ошто жана Токмокто биринчи орус-тузем мектептери ачылса, 1898-жылы Сокулукта, 1899-жылы Тынай жана Жумгал болуштуктарында, 1900-жылы Кетмен-Төбөдө, 1901-жылы Токмок жана Пржевальск шаарларында ачылган. 1917-жылы Кыргызстандын аймагында 17 мектеп иштеп, 800дөй адам(анын ичинен 700ү жергиликтүү калктын балдары, алардын 56сы кыздар) таалим алган. 1930-жылы орус-тузем мектептери жабылган [7].

Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында болсо кенеш дооруна (1917-жылга) чейин эле Сүлүктү [8] жана Кызыл-Кыя [9] шаарларында орус-тузем мектептери жана кесиптик окуу жайлар уюштурулуп, анда орустардын балдары менен жергиликтүү калктын балдары бирге билим алышкан.

Сүлүктү шаарындагы (1868-жылы түптөлүп, 1940-жылы шаар болгон) билим берүү тутуму кенеш бийлиги орногонго чейин эле ислам динин, шариятты окуткан диний мектептер менен гана чектелбестен, көчүп келген орус тилдүүлөрдүн балдары менен туземдердин балдарын бирге окуткан мектептер уюштурулган. Окутуу жеке адамдардын үйлөрүндө жүргүзүлгөн. Сүлүктүдө Молдо Али Матмураттын мектеби, Ходженттен келген тажик Молдо Афандинин мектеби болгон [8]. Аталган мектептерге Сүлүктүгө жакын турган айылдардын балдары да келип окушкан. Мындай мектептерде жалан гана уул балдар окуп, алар колунда бар кишилердин балдары болушкан.

Кызыл-Кыя шаарында (1898-жылы түптөлүп, 1938-жылы шаар болгон) 1913-жылы «Кызыл-Кыя» Орто Азиялык ташкөмүр акционердик коомунун алдындагы шахтада бир класстан турган 3 жылдык участкалык баштапкы кесиптик окуу жайы ачылган. Бул окуу жайда 21 бала, 28 кыз окушкан. Акционер-

дик коом окуу жайдын чыгымдарын толук каржылаган. б.а. мектеп жетекчисинин айлык акысын, окуу имаратынын, класстын эмеректеринин, окуу куралдарынын чыгымдарын төлөп турган [9].

Мындай орус билим берүү мекемелеринде кыргыз тили жана кыргыз тилинде башка сабактарда орус транскрипциясынын негизинде өтүлгөн. Ошондуктан орус тилдүүлөрдүн балдары менен шаардык жана шаарга жакын жайгашкан айылдардагы кыргыз балдар бирге окушкан.

Исфайрам-Сай чөлкөмүнүн зээндүү зирек жаштары мезгилдин талабына жараша Түркстан крайынын башка аймактарындагы орус-тузем мектептерин окуп бүтүрүп келишип, өз чөлкөмүнүн жаштар үчүн «Дүйшөн агайдын» жолун жолдошкон. Мындай жолду басып өткөндөрдүн бири Жолдош уулу Ажибай болгон.

Жолдош уулу Ажибай 1908-жылы Кадамжай районунун Пум айылында туулган. Ал диний билимди Фергана өрөнүндөгү, тагырагы Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы, аты алыска угулган Пум айлындагы Абдыкайым эшендин медресесинен алган. Жолдош уулу Ажибай медресени аяктагандан кийин узтазы Абдыкайым эшендин жана эшендин Маргаландын «Ак медресесиндеги» устаздарынын сунушу боюнча 1923-жылы Казакстандын Туркестан шаарындагы медресеге окууга барат. Ал мезгилде медреселер менен катар орус-тузем мектеби да Туркестан шаарында иштеп турган. Туркестандагы медресенин жетекчисинин кеңеши боюнча Жолдош уулу Ажибай медреседе кечкисин, ал эми орус-тузем мектебинде күндүзү окуган. Бир жыл мектептин даярдоо классында, ал эми калган 4 жылын негизги мектепте окуп 1928-жылы бүтүрүп келген. Ажибай бул орус-тузем мектебин аяктоо менен эки тилде эркин сүйлөй да, жазада алган.

1928-жылдан баштап Советтер Союзунун аймагында, анын ичинен Кыргыз АССРинде да элдин сабатсыздыгын жоюу компаниясы башталып аны жүзөгө ашыруу үчүн билимдүү, эки тилди эркин билген адамдарды мугалим кылып ишке алышкан. Биздин Исфайрам-Сай чөлкөмүндө (Молотов районунун борбору Үч-Коргондо) уюштурулган райондук агартуу борборуна жана райондук ликбезге (ликвидация безграмотности) биринчилерден болуп Жолдош уулу Ажибай ишке кабыл алынат. Ошентип Ажибай агай райондун бардык айылдарына, жайлоолоруна чейин барып жалпы элдин сабаттуулугун ачуу үчүн бүт жаштыгын, күчүн, энергиясын жумшап, акырында биздин элибиздин «Дүйшөнү» деген атка конот. Ажибай агай ликбезден кийин районубуздун 4 жылдык мектептеринде да мугалим болуп иштеп жүрүп 1938-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылып Улуу Ата-

Мекендик согушта 1942-жылы баатырларча курман болгон. Ошентип орус-тузем мектептеринин ачылышы жана ал мектептерди жергиликтүү элдин балдарынын бүтүрүшү, элибиздин сабатсыздыгын жоюуга оң таасирин тийгизгендиги көрүнүп турат.

Айта кетүүчү нерсе Туркестан крайындагы агартуу тармагына жалпы бюджеттинин 1% гана жумшалган, анын ичинен 74% орус мектептерине бөлүнсө, орус-тузем мектептерине 26% гана ажыратылган [10]. Бюджеттин мындай бөлүштүрүлүшү жергиликтүү калктын билим алуусуна начар көңүл бургандыгы, элибиздин орус-тузем мектептери аркылуу жалпы сабаттуу болуп кете албастыгы ачыктан ачык байкалып турат. Орус падышачылыгынын билим берүү саясатынын максаты жергиликтүү калкты орусташтыруу болгон.

Орус-тузем мектептерин Кыргызстандын атактуу адамдары болгон, «кызыл профессор» К.Тыныстанов, атактуу тилчи Х. Карасаев, коомдук ишмерлер Ж.Абдрахманов, А.Сыдыков, Т.Айтматов, ж.б. окуп бүтүрүшкөн.

Орус-тузем мектептеринин окуу программаларына Ыйык Куран жана хадистерди окутуу киргизилгендиктен жергиликтүү калк балдарын ошол мектепке берүүгө кызыккан. Бул мектепте класстык-сабак системасы кирген, мугалим менен окуучунун пикир алмашуусу (диалогу) негизги усул болгон.

1907-жылдан баштап жаңы түзүлгөн программа боюнча окуу процесси жүргүзүлгөн. Ага ылайык диний мектептерден айырмаланып [2], окуучу биринчи жылы: айлана-чөйрөнү карап жүрүп сөздөрдү ооз эки айткан; окуучу так жана ирети менен жазууну үйрөнгөн; баш тамгаларды айырмалоого көнүшкөн; орусча сөздөрдү көчүрүп жазууну өздөштүрүшкөн, экинчи жылы: сөз байлыктарын өстүрүп айлана-чөйрөнү сүрөттөп жазган; чакан тексттерди жазып же кайра айтып берген, үчүнчү жылы: сөздү сөзгө курап, сүйлөм түзүп текст жазышкан; жат жазууну (диктант) үйрөнүшкөн, төртүнчү жылы: бир кыйла чоң тексттерди ооз эки айтып беришкен, маанисин түшүнүп жазышкан; окуяларды сүрөттөп айтып беришкен; иш кагаздарынын ичинен кат, телеграмма, арыз жазышты үйрөнүшкөн. Ушул мезгилде окуучулар Орусиянын тарыхын, географиясын үйрөнүшкөн. 1-4-класстардагы арифметика сабагында жөнөкөй сандарды ирети менен санашкан; көбөйтүү жадыбалын айтып беришкен; көбөйтүү менен бөлүүнү үйрөнүшкөн.

Мына ошентип бул макалабызда XIX кылымдын 2-жарымынан XX кылымдын 30-жылдарына чейинки мезгилдеги Түркстан крайындагы орус-тузем мектептеринин бул чөлкөмдө иштеп жаткан кадимки диний мектеп медреселерге салыштырмалуу айырмалангандыгын жана кесиптик билим берүүгө көңүл

бургандыгын көрсөткөнгө аракет жасадык. Ал үчүн орус-тузем мектептеринин педагогикалык системасын жана алардын билим берүүдөгү ордун анализдедик.

Макаланын материалдарын жыйноого берген жардамы үчүн Исфайрам-Сай чөлкөмүндөгү Кароол айлынын тургуну Саманчиев Курсан аксакалга жана Алыш айлынын аксакалы Тажибаев Меражидин агайга чоң ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

Адабияттар:

1. Тайиров Н.М., Мусаев О.М., Тайиров М.М. Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүндөгү Абдыкайым эшендин, молдо Шараптын жана молдо Абдыкадырдын аткаруучулук иштери (XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылым), ОшМУнун жарчысы, 4-серия: Педагогика, психология жана филологиялык илимдер. - Ош, 2020. - 79-92-66.
2. Тайиров Н.М., Зулуев Б.Б., Тайиров М.М. Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы диний мектептер жана Ыйык Курандын, хадистердин тарбиялык мааниси. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, 2022. - №2.
3. Тайиров Н.М., Зулуев Б.Б., Тайиров М.М. Кыргызстандын түштүк-батыш аймагындагы медреселер жана алардын жаштарга билим берүүдөгү ролу (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы). / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 8. С. 94-100.
4. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. - Москва, 1950. - 392 с.
5. Кокандский краеведческий музей, архив, инв. №995. - 116 с.
6. Зулуев Б.Б. XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылым башындагы билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшү (Фергана өрөөнүнүн мисалында). Пед. илим. докт. дисс. - Ош, 2018. - 265 б.
7. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия: 5-том. Башкы редактору Ү.А. Асанов. - Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014. - 726 б.
8. Таиров К.А. Сүлүктү шаарынын кеңеш доорундагы жана эгемендүүлүк мезгилиндеги өнүгүү тарыхы, Тарых илим. канд. дисс. - Бишкек, 2022. - 195 б.
9. История образования Кыргызстана, <https://edc.kg>edu-history-kg>
10. Знаменский П.В. Участие Н.А. Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае [текст] П.В. Знаменский. - Казань, 1900. - 116 с.